

Santuaris, ermites i capelles a l'època del barroc

Geografia sagrada
de la muntanya catalana

Maria Garganté i Llanes
Xavier Solà i Colomer

Diputació
Barcelona

Institut
d'Estudis
Catalans

Durant l'època moderna, santuaris, capelles i ermites es distribueixen pels Pirineus i Pre-Pirineus –territori fronterer durant els nombrosos conflictes bèl·lics entre les monarquies hispànica i francesa–, formen un conjunt ben travat que arrela la comunitat pagesa i ramadera amb el seu entorn i consoliden un tipus «d'ocupació espiritual» de la muntanya, i també una certa idea de «frontera» religiosa, que no es correspon necessàriament amb la frontera política.

Els santuaris, emplaçats als cims o a les valls muntanyenques, desenvolupen una sèrie de funcions més enllà de les estrictament religioses. Trenquen les divisions eclesiàstiques de les parròquies i dels bisbats a l'hora d'atraure multituds de feligresos i devots en els seus aplecs. La seva arribada massiva transforma els temples en grans centres d'acollida de pelegrins, que a més de l'església, inclouen hostatgeries, cuines, fonts, cisternes, forns, porxats o galeries. Molts santuaris es renoven, per dins i per fora, incorporant les darreres novetats constructives adaptades a les necessitats del culte, com els cambriels, i s'embelleixen amb sumptuosos retaules. Tot plegat contribueix a la barroquització de la muntanya.

**Diputació
Barcelona**

**Institut
d'Estudis
Catalans**

Sigles empleades en la descripció de les imatges:

ACGAX – Arxiu Comarcal de la Garrotxa
AFCEC – Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya
BC – Biblioteca de Catalunya
CA – Col·lecció dels autors
MDCS – Museu Diocesà i Comarcal de Solsona
MNAC – Museu Nacional d'Art de Catalunya
MVBVG – Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú

Primera edició: febrer del 2017

© del text: Maria Garganté i Llanes i Xavier Solà i Colomer
© de l'edició: Diputació de Barcelona

Producció: Gabinet de Premsa i Comunicació de la Diputació de Barcelona
Disseny i maquetació: CD Lab

ISBN versió pdf: 978-84-9803-771-5
ISBN versió paper: 978-84-9803-770-8

Imatge de coberta: *Paisatge*, 1876. MVBVG/MODEST URGELL

Índex

Presentació	7
Pròleg	8
1. Introducció	13
2. La xarxa de parròquies rurals catalanes a l'època moderna	19
3. Santuaris versus parròquies: la competència pel feligrès i el devot	25
4. Historiografia barroca dels santuaris	28
5. Geografia dels santuaris: l'ocupació espiritual de la muntanya catalana	33
6. «Si de Salomó lo temple fer podien...»: notes d'arquitectura	54
6.1. Arquitectura i paisatge: la ubicació	54
6.2. Eremitoris i trogloditisme	55
6.3. La transformació dels edificis medievals	59
6.4. L'arquitectura dels santuaris i de les ermites del segle XVII: algunes característiques	66
6.5. L'arquitectura dels santuaris i de les ermites del segle XVIII: algunes característiques	72
6.6. Breus apunts de mobiliari: retaules i reixes	80
6.7. Apunt final: pels voltants dels santuaris	92
7. Advocacions dels santuaris: el Jardí de Maria	95
7.1. Jardí de Maria: advocacions marianes	95
7.2. Exvots, presentalles, vestits i regals	115
7.3. Caràcter votiu dels santuaris i de les capelles: contra pandèmies, guerres i altres calamitats	126
8. Grans àrees d'influència: més enllà dels límits parroquials	137

9. Pelegrinatges, processons i romiatges a «locs de devoció»: el vot col·lectiu del poble	144
10. Activitats extrareligioses dels santuaris a recel dels bisbes i de les autoritats eclesiàstiques	161
10.1. Aplecs, balls i danses	161
10.2. Cases i hostatgeries.....	168
10.3. Els Pirineus com a frontera religiosa i militar: guerres i violència.....	179
11. El funcionament dels santuaris	184
11.1. Els ermitans, clergues i altres habitants.....	184
11.2. L'administració laica: obrerries i confraries	193
11.3. Els aplegadors: lluites i confrontacions entre santuaris	197
12. La mirada contemporània: els santuaris i les ermites vistos pels fotògrafs	201
13. Epíleg	210
Bibliografia	214
Biografies dels autors.....	230

«Aquestes roses de Sant Ponç, les he transportades a la memòria durant decennis i decennis. M'han servit per comparar moltes coses de la vida –sovint coses aberrants. Han estat un camí. Més tard, és clar, en una de les revolucions gratuïtes que fa intermitentment aquest país, la capella fou debolida, el santet destruït, tot arrasat, i l'aplec ja no s'hi ha fet mai més. La vella capella deu servir ara de misèrrim magatzem d'usurda. Es produí la infatuació, l'exhibicionisme, l'orgull, i tot quedà debolit. Aquella capella era ben poca cosa –res. Un cagalló del barroc agrari de la meva població, rústec, modest, baratíssim. Ara: jo no defenso aquella capella per raons estètiques. Aquestes raons, per a mi, no han existit mai. Jo defenso aquella capella per un sentit de continuació, de tradició, de respecte pels homes i les dones que han passat avall, que visqueren i patiren en aquest món, com nosaltres hi hem viscut i patit. El país que no té aquest respecte, aquest punt de coneixement, és un país de folls i de primaris. Canvieu el sentit polític, però respecteu les petites insignificants coses que ens han deixat els avantpassats, tan misèrrimes –en aquest país– però fascinadores, magnífiques.»

Josep Pla, *Les hores*.

Presentació

El compromís de la Diputació de Barcelona amb l'Institut d'Estudis Catalans arrenca en el mateix moment en què, el 1907, Enric Prat de la Riba, aleshores president de la Diputació, en signa el decret de creació. És el principi d'un segle llarg de redreçament cultural, d'enfortiment de la llengua catalana, de promoció de la recerca en tots els seus àmbits i de consolidació del país. Un segle en què, malgrat les maltempsades i els obstacles, les dues institucions han contribuït a tirar endavant el projecte col·lectiu de Catalunya, i ho han fet, una bona part d'aquest temps, treballant plegades i compartint objectius.

Fruit d'aquesta llarga entesa, regulada per diversos convenis, la Diputació de Barcelona i l'Institut d'Estudis Catalans col·laboren actualment en diversos àmbits de difusió del coneixement i de la cultura, i aquesta publicació n'és una mostra. Es tracta de l'estudi guanyador de la primera edició del Premi Rafael Patxot i Jubert, convocat per l'Institut d'Estudis Catalans i a iniciativa del Consell Assessor de la Masia Mariona de la Diputació de Barcelona, que és qui aporta la dotació del premi.

La figura de Rafael Patxot, encara relativament desconeguda, representa de manera eminent l'empenta i la projecció de la Catalunya de les primeres dècades del segle xx. El seu interès enciclopèdic per les lletres i les ciències es va concretar en una extraordinària i valuosa aportació, tant de manera directa, en la seva activitat com a astrònom i meteoròleg, com en la seva generosa faceta de mecenes científic i cultural.

Amb el Premi Rafael Patxot i Jubert, la Diputació de Barcelona, responsable de la Masia Mariona, espai emblemàtic de commemoració de Patxot, i l'Institut d'Estudis Catalans, també profundament vinculat a la seva figura, tornen a aplegar-se en una iniciativa destinada a millorar la cultura i el coneixement. Ens complau, doncs, presentar el primer resultat d'aquesta nova col·laboració, un excel·lent treball sobre el patrimoni arquitectònic, cultural i religiós del país, que encaixa de ple amb el llegat que Rafael Patxot ens va deixar. Tenim la certesa que aquest interessant, documentat i llegidor recorregut per la nostra geografia religiosa serà la primera peça d'una llarga llista de contribucions que honoraran la memòria d'aquell gran home de cultura.

Mercè Conesa i Pagès

Presidenta de la Diputació de Barcelona

Joandomènec Ros i Aragonès

President de l'Institut d'Estudis Catalans

Pròleg

Aquest és un llibre necessari. Sobre els santuaris de la Catalunya dels segles XVI-XVIII abunden molt més les monografies aïllades que no pas les síntesis contrastades. Els seus autors (que decididament han fet un bon tàndem) ens diuen que han volgut donar a la seva investigació un enfocament interdisciplinari; i no es queden, certament, en el mer propòsit intel·lectual.

En el fet que sigui així hi té a veure el perfil investigador dels dos autors, del tot complementari. Maria Garganté es doctorà en Història de l'Art a la Universitat de Barcelona amb una tesi que donà lloc al llibre *Arquitectura religiosa del segle XVIII a la Segarra i l'Urgell. Condicionants, artifexs i pràctica constructiva* (2005), i Xavier Solà, al seu torn, ho va fer en Història a la Universitat de Girona amb una investigació que donaria lloc a la monografia *La Reforma Catòlica a la muntanya catalana a través de les visites pastorals: els bisbats de Girona i Vic (1585-1800)* (2008). Més enllà d'aquests dos llibres, els autors han publicat molts altres treballs, dels quals cal destacar l'article conjunt editat a la *Revista d'Etnologia de Catalunya* (núm. 37, 2010) dedicat a «La fotografia antiga i la recuperació del passat. La parròquia rural d'acord amb les imatges». En tot cas, els lectors poden trobar a les entrades corresponents que tots dos autors tenen en el *Diccionari d'historiadors de l'art català, valencià i balear* de l'Institut d'Estudis Catalans més referències sobre la seva trajectòria investigadora.

De la perícia investigadora d'aquests dos autors el llibre en dona múltiples proves. Parteixen d'un coneixement exhaustiu de la historiografia sobre els santuaris, antiga i actual; en bona part, a la historiografia antiga dels santuaris, se li pot aplicar la diagnosi que ha fet recentment Pegerto Saavedra sobre els rectors i altres clergues parroquials: «*Los curas, a diferencia de las órdenes religiosas y de cabildos y obispos, no dejaron archivos propios ni tuvieron cronistas que ponderasen sus virtudes, trabajos y hasta milagros*».¹ Els santuaris a càrrec de capellans custodis (no pas els que com Montserrat disposen d'una comunitat religiosa), en general, no han generat una historiografia pròpia. Les visites pastorals en fan referència, però sovint es tracta de simples «visites virtuals», actes que recullen les informacions que han donat altres i no pas fruit de la inspecció ocular dels visitadors. Amb tot, els autors empren sistemàticament, i en treuen un gran partit, la

1. SAAVEDRA, Pegerto. «El clero rural en la España moderna». A: GARCÍA GONZÁLEZ, FRANCISCO; BÉAUR, GERARD; BOUDJAABA, FABRICE (eds.), *La historia rural en España y Francia (siglos XVI-XIX). Contribuciones para una historia comparada y renovada*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2016, p. 339.

historiografia barroca dels santuaris, ja sigui la produïda per religiosos com és el cas del dominic pare Narcís Camós, autor del *Jardín de María plantado en el Principado de Cataluña* (1657), o pels mateixos capellans custodis com és, per exemple, el cas de Francesc Marés, autor de la *Història i miracles de la sagrada imatge de Nostra Senyora de Núria* (1666); es tracta d'uns llibres de naturalesa més devocional que no pas historiogràfica en el sentit modern del terme, tot i que en puguin ser considerats els «precedents» de l'època del barroc. En el llibre es comprova com la tradició de les monografies de santuaris feta per eclesiàstics continuà en el segle XIX (Pau Parassols), inicis del XX (Fortià Solà) i segona meitat del XX (Antoni Pladevall), adaptant-se gradualment a la demanda no únicament devota sinó també relacionada amb els fenòmens socials contemporanis de l'excursionisme, l'estiueig i el turisme religiós (o no). En les darreres dècades destaquen visions molt més generals, especialment la que han donat els estudis antropològics de Joan Prat i William Christian, o la de la geografia, amb les investigacions de Francesc Roma. A part d'un bon domini de la historiografia, al llarg del llibre els autors mostren, així mateix, un gran coneixement dels arxius i de les fonts documentals. Fins aquí, doncs, es pot destacar que el llibre reuneix les dues condicions que es demana a tota recerca històrica: combinar el treball d'arxiu amb el constant diàleg amb la historiografia existent sobre el tema. Però a més de complir amb aquests requisits, el llibre va molt més enllà, en la mesura que darrere seu s'hi amaga un extens treball de camp que els permet analitzar l'arquitectura dels santuaris i de les seves hostatgeries i tota la cultura material i immaterial a ella lligada, des de les imatges venerades, els retaules, els exvots, les confraries, les capelletes dels aplegadors, els goigs, les llegendes de les troballes de les imatges... Aquest treball de camp resultava imprescindible en una recerca d'aquest tipus ja que els santuaris també formen part destacada de la geografia religiosa o sacra de la Catalunya moderna.² Els resultats del treball de camp es poden comprovar al llarg del llibre; un bon exemple el tenim quan s'analitzen els exvots i es diu que els més habituals són els retaulons pintats (molts d'aquests perduts) i es dona a conèixer una pica beneitera de marbre del santuari de la Mare de Déu dels Àngels (Sant Martí Vell) que porta com a inscripció: «Ex.voto. Feta per Fco. Ferrer, mestre de cassas de Bordils,1718».

Si la parròquia (estretament vinculada als pobles, per dir-ho a la manera de Gabriel Le Bras en el seu llibre *L'église et le village*, 1976) remet a una religiositat, especialment d'ençà de les reformes tridentines, més institucionalitzada, *sagralmentitzada*, universal i enquadrada territorialment, els santuaris signifiquen en molts casos ultrapassar els límits parroquials i practicar una religiositat més espontània i menys sotmesa al control eclesiàstic; s'hi acudia voluntàriament a venerar les seves imatges amb l'objectiu de demanar o agrair múltiples favors als interces-

2. Sobre la noció de geografia religiosa i espai sacre, i la seva evolució, vegeu les consideracions generals de caràcter historiogràfic de Serge Brunet i Philippe Martin a «De l'espace sacré dans la tradition chrétienne», dins BRUNET, Serge; MARTIN, Philippe, *Paysage et religion. Perceptions et créations chrétiennes*. Editions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, 2015, p. 7-18.

sors celestials: unes bones collites, pluja (o acabar amb els seus excessos), descendència, la salut de les persones i dels animals, a més de participar activament en el seu calendari de festes i aplecs. Malgrat el recel que les autoritats episcopals mostraren per molts dels aspectes de la religiositat relacionada amb les ermites i els santuaris, és obvi que els nous models devocionals derivats de la reforma catòlica no acabaren amb la religiositat més local dels santuaris i de les ermites en la línia ja indicada per William A. Christian: «*La reforma catòlica confirmó el aspecto local de la religión y se limitó a corregir lo que veía como excesos*».³ Al llarg dels segles moderns coexistiren, així doncs, els dos models devocionals. Un dels aspectes més innovadors del llibre és que no s'obvia la relació dels santuaris amb les parròquies, tot al contrari. Els autors arriben a la conclusió que per entendre els santuaris cal ser conscient del rol modèlic jugat per la parròquia: «Els santuaris [diuen] desenvolupen, copien o imiten, dins les seves limitacions, l'estructura i els elements simbòlics i administratius de la parròquia, perquè són pràctics i útils: el rector que és el capellà custodi, el vicari que és l'ermità, el campanar que marca les hores o les festivitats, la benedicció del terme per protegir-lo és el romiatge. A més, disposen d'obrerries i de confraries i ingressen, potser més regularment, a través dels aplegadors».

Que anar als santuaris impliqués ultrapassar els límits parroquials vol dir que tot santuari (petit, mitjà o gran) disposava d'una àrea geogràfica d'influència en la mesura que hi acudien molts devots, ja sigui individualment o col·lectivament a través de romeries i pelegrinatges. I és que, tal com en el seu moment va afirmar Lucien Febvre, «*Lo que es verdad respecto a las rutas comerciales lo es igualmente tratándose de las rutas religiosas. Los hombres no se desplazan solamente por razones de orden material o estrictamente económico*».⁴ La situació geogràfica de molts santuaris en indrets muntanyencs feia necessari que disposessin d'hostatgeries no només per acollir els devots i pelegrins, sinó també per donar aixopluc als pastors, tractants de bestiar i viatgers. No endebades molts d'aquests temples a l'època medieval i inicis de l'època moderna actuaren com a veritables hospitals. El lector també entendre que molts santuaris moderns tenien el seu origen en la capella d'un antic castell medieval o en una antiga església parroquial o sufragània desapareguda. En tot cas, la geografia dels santuaris moderns també ens remet al seu passat medieval i als canvis poblacionals. Tal com diuen els autors, l'arquitectura del santuari modern, resultat de tot aquest procés històric, és prou singular; en alguns casos és «completament subsidiària del paisatge on està ubicada» (sobretot quan s'aprofita una balma o cavitat natural). I en d'altres, els edificis annexos destinats a hostatgeries ocupen un lloc important fins al punt que el conjunt té un

3. CHRISTIAN, William A. *La religiosidad local en la España de Felipe II*. Madrid, Nerea, 1991, p. 184.

4. FEBVRE, Lucien. *La tierra y la evolución humana. Introducción geográfica a la Historia*. México, Unión Tipográfica Editorial Hispano Americana, 1961, p. 316 [1a ed. França, 1955].

aspecte més civil que religió, com seria el cas del santuari de Montdois, al Collsabra, que té l'aparença exterior d'una gran masia.

Un altre aspecte a què es fa referència en el llibre és la situació encimbellada de molts santuaris a les muntanyes. Es reproduïx amb profusió les descripcions que en va fer el pare Narcís Camós el 1657. Aquest dominic, de la mateixa manera que destacà el caràcter *áspero* dels camins o corriols que hi menaven, feia referència (tal com ho palesa el topònim del santuari de Bellmunt) a les bones vistes que s'albiraven des d'aquestes construccions. Així, per exemple, del santuari dels Àngels de les Gavarres en dirà «*mucho tiene que recrearse la vista por lo que se descubre desde esta elevada montaña*»; una situació que, al seu torn, el fa visible des de moltes poblacions de la plana, fet que el dominic valorà en clau devota: «*Todo lo que alegra a sus devotos, que desde sus poblaciones y casas saludan a este santuario en gratitud de estar siempre a los ojos, o a la vista de esta imagen*». La referència a les belles i bones vistes no comporta, fem-ho avinent, en el pare Camós una noció de paisatge en el sentit estètic i modern del terme, com a construcció social i cultural;⁵ en ell tot s'interpreta i valora en clau bíblica, religiosa, utilitarista (econòmica) o per l'amplitud del camp de visió. Els processos descrits per Alain Roger de noves lectures paisatgístiques de la muntanya no es començarien, en rigor, a produir a Catalunya fins al segle XIX. Seria a partir de les lectures romàntiques o neoromàntiques de molts escriptors, científics i excursionistes quan molts santuaris serien reinterpretats a partir de la concepció moderna del paisatge muntanyenc, quan aquest deixaria de tenir connotacions negatives (espai aspre, hostil, improductiu, perillós...) per passar a ser considerat bell, sublim, saníto, per al cos i de gran interès per a les ciències naturals. I és en aquest moment quan a la funció religiosa, devota i social dels santuaris (hegemònica fins aleshores) se n'afegeixen altres en consonància amb la progressiva irrupció en determinats sectors socials del catalanisme (primer com a regionalisme i des d'inicis del segle XX com a nacionalisme). El catalanisme (de manera especial el conservador) s'apropriarà dels més importants santuaris marians (Montserrat i Núria), que s'afegiren ben d'hora al repertori dels símbols identitaris que el nacionalisme català elaborarà.⁶ En aquest sentit, no és cap casualitat, doncs, que fos la muntanya de Montserrat (de gran interès geològic i d'alt contingut patriòtic i religió) la primera proposta per esdevenir parc nacional a Catalunya, el 1902.⁷ Les noves i modernes lectures del paisatge muntanyenc varen contribuir a la seva secularització i dessacralització; però

5. ROGER, Alain. *Breu tractat del paisatge*. Barcelona: La Campana, 2000 [1a ed. Francesa: 1997].

6. ROMA, Francesc. *Del Paradís a la Nació. La muntanya a Catalunya, segles XV–XX*. Valls: Cossetània Edicions, 2008. PUIGVERT, Joaquim M. «Le sanctuaire pyrénéen de Núria face au miroir suisse», dins BRUNET, Serge; MARTIN, Philippe. *Paysage et religion...*, p. 95-105.

7. CASADO, Santos. *Naturaleza patria. Ciencia y sentimiento de la naturaleza en la España del regeneracionismo*. Madrid: Fundación Jorge Juan/Marcial Pons Historia, 2010, p. 244-245. PUIGVERT, Joaquim M.; FIGUERAS, Narcís (eds.). *La Mancomunitat de Catalunya a les terres de Girona*. Girona: Diputació de Girona/Obra Social "La Caixa", 2016, p. 57.

no del tot. En efecte, com ha mostrat Santos Casado en el cas de Francisco Giner de los Ríos (autor d'un article canònic sobre «Paisaje», en el seu sentit modern),⁸ la crítica al catolicisme oficial que feia des de la Institución Libre de Enseñanza no implicava que no veiés en la natura vies per desenvolupar una religiositat i espiritualitat més lliures.⁹

L'important procés de secularització que ha experimentat la Catalunya contemporània no ha comportat la fi dels santuaris, com tampoc de la religió. Les llànties votives enceses en molts d'aquests en són un testimoni etnogràfic pregon que hauria d'interpel·lar els científics socials. Tal com reconeixen els actuals sociòlegs de les religions (una vegada qüestionat el paradigma de la secularització que entenia aquesta com a conseqüència irreversible dels processos de modernització social), la crisi de la religiositat institucionalitzada (de la qual els baixos índexs de participació en les celebracions religioses o l'alt índex d'envelliment del clergat en són els indicadors més pregons) no comporta necessàriament la crisi d'altres formes (velles o noves) de religiositat i d'espiritualitat.¹⁰ El llibre que teniu a les mans, en certa manera, tot i referir-se bàsicament als segles moderns, també dona pautes per entendre, des d'una perspectiva històrica, la dimensió religiosa actual dels santuaris.

Dr. Joaquim M. Puigvert Solà

Professor d'Història Contemporània de la Universitat de Girona

-
8. GINER DE LOS RÍOS, FRANCISCO. «Paisaje». *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza, II Época*, núm. 34-35 (1999), p. 95-102 [1a ed: 1886].
 9. CASADO, SANTOS. *Naturaleza patria...*, p.225-226. CASADO, SANTOS. «The reenchantment of nature. Spiritual values and the history of protected areas: the Spanish experience», dins MALLARACH, JOSEP M.; PAPAYANNIS, THYMIO (eds). *Protected Areas and Spirituality. Proceedings of the First Workshop of The Delos Initiative-Montserrat 2006*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat/The World Conservation Union, 2007, p. 59-74.
 10. DAVIE, GRACE. *Sociología de la religión*. Madrid: Akal, 2011, p. 65-89; ESTRUCH, JOAN. *Entendre les religions. Una perspectiva sociològica*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2016.

1. Introducció

Aquest treball estudia els santuaris, les capelles i les ermites d'època barroca situats en els Pirineus i les àrees muntanyenques. En primer lloc, cal definir els conceptes. Capelles, ermites i santuaris ocupen un lloc fluctuant dins les organitzacions diocesana i parroquial. Van adquirir una notable independència dins aquestes organitzacions, fins al punt d'eclipsar-les, o prendre una posició preeminent. Aquí no discutirem la nomenclatura, a voltes incerta, d'ermita, de capella i de santuari. Segons Josep M. Marquès el santuari és «aquella església que no és parroquial ni monàstica i que disposa de mitjans d'acolliment dels visitants, com són un capellà custodi o una hostatgeria, i ermita, [és] la simple capella rural que no tingui caràcter exclusiu d'oratori familiar».¹¹ Per tant, un element definitori és la múltiple caracterització d'aquestes institucions: una marededéu trobada o apareguda, els miracles que li són atribuïts, la capacitat de desenvolupar grans aplecs i romeries –o fins i tot pelegrinatges–, la necessitat de relíquies o d'objectes sagrats, l'existència de confraries, la presència d'ermitans residents, els moviments dels aplegadors d'almoines, la construcció de grans infraestructures per visitar les marededéus i atendre els devots que hi assisteixen en massa.

En segon, limitem el context històric al voltant de l'època del barroc, des de final del segle XVI –un *terminus ante quem* plausible és el Concili de Trento (1545-63)– i tota la legislació que emana i reverteix en els concilis provincials tarraconenses i en els sínodes diocesans, que després es publiquen en les constitucions corresponents. L'ombra de Trento s'allarga i és present fins a les darreries del segle XVIII, amb la presència dels bisbes il·lustrats, o a principis del segle XIX –abans de la revolució liberal de 1812. L'interès episcopal pels santuaris i les ermites és ben clar, i cada bisbe ha de limitar-se a la seva diòcesi –per tant, entra en contradicció en els amplis àmbits de devoció dels santuaris. Molts d'aquests santuaris s'erigeixen com a tals a l'època moderna, i esdevenen tan populars, que la seva fama no ha decaigut i segueix fins avui; d'altres ben al contrari, són una ruïna total, completament abandonats i destruïts.

En tercer, hem situat un àmbit geogràfic limitat a l'entorn dels Pirineus i Prepirineus, per motius ben clars. Són santuaris i ermites d'alta muntanya, des de la Vall d'Aran –que va pertànyer al bisbat francès de Comenge fins al 1803–, en el seu costat més occidental, fins a les Alberes, en el punt més oriental. Per l'especi-

11. Marquès, 2000: 9. Vegeu una definició similar de Jaume Medina a AA.DD.: *Diccionari*, Volum III: 399-401.

ficitat dels Pirineus com a element natural de frontera, com a gran barrera física o política, però en tant que gran espai dinàmic de comunicació entre dos territoris aparentment separats però propers humanament, social i econòmic. En aquests indrets hi ha situat el segon santuari més important de Catalunya, Núria. Els santuaris han definit la muntanya pirinenca, juntament amb altres elements naturals singulars, l'han anat perfilant i dibuixant, molt més que els pics més alts o les valls més amples.¹² De fet, existia la percepció errònia, en època moderna, que els Pirineus ocupessin la totalitat de Catalunya, tal com afirmava Andreu Bosch: «Tota Cathalunya, Rosselló, y Cerdanya, y los Comtats estan situats dins la circumferència dels Monts Pirineus, que de totes parts ses branques travessen, y circueixen».¹³ No serà fins a la cartografia militar, que neix després de 1659, que es dibuixa amb detall el profund i precís coneixement de la frontera: el primer mapa, *Els Munts Pirineus, en els quals hi ha assenyalats el passos de França a Espanya*, l'elabora Nicolas Sanson d'Abbeville, geògraf del rei de França, i el publicà el 1675. El seguiran els cartògrafs militars francesos, Roussel i La Blottière, amb un mapa general dels Pirineus, publicat a París cap a 1730, entre molts d'altres.¹⁴

Combinem el treball de camp –la visita que hem realitzat personalment a aquests llocs, com a turistes, excursionistes, curiosos i devots–, la informació bibliogràfica –abundant en conjunt fins a convertir-se en especialitzada, amb nombrosíssimes petites i grans monografies–, la recerca documental inèdita –en la mesura de les nostres possibilitats– en els arxius diocesans i episcopals –dels bisbats de muntanya, d'Urgell, Solsona, Vic i Girona– i la recerca en fotografia històrica –anterior als esdeveniments bèl·lics de 1936-39 que tantes conseqüències van tenir sobre el patrimoni religiós–, procedents del Centre Excursionista de Catalunya i del Fons Josep Salvany de la Biblioteca de Catalunya, entre d'altres.

En definitiva, hem volgut donar a aquest treball un enfocament interdisciplinari, en què la combinació de fonts i disciplines forma un conjunt complex i dens. Per tant, aquesta investigació només pot qualificar-se més enllà de la història de l'Església, de la religió, de l'art o de l'arquitectura, ja que ofereix moltes altres possibilitats que defugen la microespecialització temàtica i la vella història institucional més descriptiva i interna. Per això hi hem inclòs una sèrie de matisos, com són la cultura popular, l'etnografia i la història de les mentalitats. Tot plegat fa que sigui impossible deslligar-ho dels esdeveniments polítics i de les conjuntures econòmiques que afecten la comunitat pagesa. Tot aquests conceptes es mesclen en un contínuum, ja que junts formen un tot unitari, quelcom difícil de deslligar.

12. Roma, 2004: 43-53.

13. Bosch, 1628: 78.

14. Barella, 2001.

Esquerra: santuari de Corbera, el Berguedà, entre 1890 i 1920. Dreta: santuari de Queralt, el Berguedà, entre 1882 i 1929. AFCEC

L'estudi de Narcís Camós, *Jardín de María plantado en el Principado de Cataluña*, publicat per primera vegada el 1657 –i reeditat el 1772, que és l'edició que fem servir en aquest treball, i el 1949 amb un magnífic pròleg del prevere i arqueòleg Eduard Junyent–, marca un precedent en els estudis dels santuaris marians. Ja en el segle XIX i principis del XX –abans de la Guerra Civil Espanyola– es dona la veritable eclosió de les monografies locals i els opuscles temàtics, elaborats majoritàriament per clergues erudits o custodis dels santuaris, sobretot a l'entorn del de Vic, que reuneixen unes característiques comunes: coneixen l'entorn natural i geogràfic, dominen la paleografia, la documentació i el llatí, potser havien fet alguna excavació, s'interessen pels orígens medievals –com més antics millor, on se situen la majoria de les marededús respectives, romàniques i gòtiques–, però es descuiden –o menyspreen– les èpoques posteriors: per tant, els orígens del cristianisme català es trobaven en les capelles, les ermites i els santuaris muntanyencs de la Catalunya Vella, que van resistir l'expansió musulmana, des d'on va desenvolupar-se la reconquesta i la repoblació, i que anaven lligats, doncs, al nacionalisme. Ho escriuen amb una finalitat apologètica, d'exaltació romàntica, quasi folklòrica. Tot plegat fa que siguin molt desiguals en la seva qualitat, rigor o seriositat, i poc s'amplià l'horitzó més enllà del culte marià. Posteriorment s'hi afegiren mestres d'escola, arqueòlegs, metges, farmacèutics, estiuejants –amb velleïtats d'explicar el país des dels pobles–, geògrafs o historiadors locals. La nòmina és extensíssima i val la pena fer-ne un repàs ràpid: Pau Parassols: Olost, 1889; Joaquim Roca: la Gleva, 1858; Joan Vilalta: Mogrony, 1887; Joan Vilaró: el Coll, 1896; Miquel Saló: els Munts, 1902, i Antoni Vila: Bellmunt, 1904. De prin-

cipis de segle XIX cal tenir present el prevere i historiador Fortià Solà (1876-1948), un dels primers especialistes en santuaris, que va escriure sobre Cabrera (amb dues edicions: 1915 i 1935) i Puiglagulla (també amb dues, 1916 i 1935). Aquesta onada fervorosa s'estengué als bisbats limítrofs: a l'Urgell hi ha obres d'Émile Rous sobre Font-romeu (1890); de Josep Puig, de Núria (1929), i Sanç Capdevila sobre la Bovera (1929). De Solsona, destaquen els opuscles sobre Lord de J. Coromina (1868 i 1872), Falgàs de Ramon Anglerill (1890); sobre Corbera va ser elaborat per Bonaventura Ribera (1926); de Paller va escriure Joan Serra (1935). I Queralt és el santuari que tingué una producció més gran: de Josep Blanxart (1861), J. Ballús (1878), J. Pla (1893), R. Ribera (1904) i Josep Gudiol (1917).

Tots ells –o bona part– cal emmarcar-los dins el context del moviment cultural de la Renaixença, del catalanisme polític conservador tradicionalista i de la «recatolització» del país –i que se situa a la muntanya, en els Pirineus més concretament, com a reacció als moviments liberals–, molt proper al nucli historiogràfic vigatà de tipus regionalista del canonge Jaume Collell (1846-1932), de l'historiador i museòleg Josep Gudiol (1872-1931), que escriuria *Nocions d'arqueologia sagrada catalana* –publicada el 1902, es converteix en el primer manual d'història de l'art català– i dels bisbes Josep Morgades (1826-1901), restaurador del monestir de Ripoll i creador del Museu Episcopal, i Josep Torres i Bages (1845-1916).¹⁵ Aquest nucli d'intel·lectuals al voltant de la catedral, l'Arxiu Episcopal i el Museu Episcopal van constituir un focus d'erudició i de ciència que va tenir una gran influència arreu de Catalunya, i que va continuar molt després, amb personatges cabdals com Eduard Junyent (1901-78), que succeí en la direcció a Gudiol en el museu i l'arxiu episcopals.

De totes maneres, l'interès per l'estudi dels santuaris s'ha centrat en aquells dedicats a la marededéu. Cal recordar que molts dels santuaris tenen un origen medieval, en una església, ermita, capella, monestir, priorat o castell, i que, per tant, apareixen a la *Catalunya Romànica*. Però, malauradament, tots aquells altres que foren creats, ampliat, transformats o reconstruïts *a posteriori*, durant l'època moderna, en són exclosos i, per tant, no són gaire coneguts o divulgats. En l'àmbit català, de caràcter generalista i recopilatori, cal tenir present alguns dels treballs següents. Primer, una síntesi que féu Joan Prat, «Els santuaris a Catalunya», dins el volum *Dolça Catalunya. Tradicions i llegendes* (Barcelona: Ed. Mateu, 1982, vol. I). Segon, un llibre de textos i imatges, de caràcter divulgatiu, escrit amb rigor històric i il·lustrat amb fotografies espectaculars, a mitges entre l'historiador i prevere Antoni Pladevall i el fotògraf Josep Olavarrieta: *Cims, valls i santuaris catalans* (Barcelona, 1983). Tercer, el de Joan Carreres, *Guía para visitar los santuarios marianos de Cataluña* (Madrid: Encuentro Ediciones, 1988), en un volum coordinat per Salvador Batalla, delegat de la Pastoral de Turisme i coordinador

15. AA.DD.: Gudiol, 2014; Lorés i Guàrdia, 2003; Puigvert, 1995: 30-37.

dels santuaris de Catalunya, amb la pretensió d'estendre-ho a tot Espanya. Quart, el de Joan Amades, *Imatges de la Mare de Déu trobades a Catalunya* (Barcelona: Selecta–Catalònia, 1989). Cinquè, el de Joan Bellmunt, *Maria a Catalunya. Les 41 comarques i les seves patrones* (Lleida: Pagès Editors, 1990), un volum que sorgeix del certamen marià de l'any 1989 organitzat per l'Acadèmia Mariana de Lleida; un autor, Bellmunt, etnògraf, que va centrar les seves investigacions posteriors en l'àmbit devocional lleidatà i solsoní. Sisè, els treballs de Magda Roselló: *Santuarios de Catalunya: una geografia de lugares sagrados* (Barcelona: Generalitat de Catalunya–Guies turístiques de Catalunya, 2009), i per acabar, de Roland Serres-Bria: *Aspects du Culte Marial en Roussillon et Catalogne* (Pollestres: TDO Editions-Association pour la Valorisation du Patrimoine Chrétien Roussillonnais, 2012).

Geogràficament, la regió de Girona –diòcesi o província– és la que ha desenvolupat una producció més significativa de monografies sobre santuaris –en detriment dels altres bisbats que disposen d'un espai pròpiament pirinenc o d'alta muntanya. El primer en marcar un estil, amb una profunda recerca arxivística, és l'olotí Francesc Monsalvatje i Fossas (1853–1917), que va recopilar un bon gruix de dades, publicades en el *Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia [y diócesis] de Gerona* (Olot, 1908–1910, dins les monumentals *Noticias históricas*, volums 16–18).¹⁶ Les obres següents, al llarg del segle xx i fins avui, evolucionen des d'aquelles creades en el context de l'apologia catòlica del franquisme, fins a les últimes, que combinen aspectes d'història, de natura, de pietat o d'excursionisme, van adreçades a un públic que va més enllà de la religió i la devoció, i prenen un caràcter divulgatiu, pedagògic o lúdic.¹⁷ O també cal tenir presents les versions fragmentades del *Jardín de Maria* segons el bisbat: així en tenim de Girona, l'Urgell i Tarragona.¹⁸ Per al bisbat d'Urgell, hem de tenir present les investigacions que promociona la Societat Cultural Urgel·litana, i que es publiquen en bona part a la revista *Urgellia*, a més d'altres.¹⁹ En el bisbat de Vic, destaquen els treballs dels hereus de l'escola historiogràfica regionalista: Ramon Vinyeta i d'un gran especialista –després de Fortià Solà–, el prevere i historiador Antoni Pladevall, que ha publicat un seguit de monografies de format similar, moltes aparegudes a l'Editorial Montblanc-Martín de Granollers a un ritme molt regular, i que podem resseguir per ordre: *El Coll* (1974), *Rocaprevera* (1974), *El Far* (1980 i 2005), *La Gleva* (1988), *Bellmunt* (1992), *Cabrera* (1993)

16. Puigvert: 1995, 30–37.

17. Posades per un ordre cronològic, però sense afany d'exhaustivitat, vegeu: Marquès: 1946; Juanola: 1950; Pla Cargol: 1950; Constans: 1954; Arnau: 1974; Constans: 1982; Pi i Tramunt: 1981 i 1985; Carreras: 1988; Marquès: 1994; Piera: 1996; Rodríguez: 1998 i 2004; Marquès: 2000; Planellas: 2002; Solà: 2003; Catalán: 2007; Murlà: 2007 i Tremoleda i Pujol: 2010.

18. Camós, 1992, 1999 i 2008.

19. Capella, 1995 i Riu, 2007?

i *Puiglagulla* (1992 i 1994).²⁰ En el bisbat de Solsona destaquen les publicacions entorn dels grans santuaris, per exemple, de Queralt –seguint la tradició anterior–, *Lord* i *El Miracle*.²¹

20. Villegas, 2003; Vinyeta, 1968 i 1992. Els volums d'Antoni Pladevall es van anomenant al llarg d'aquest treball.

21. Armengou, 1971; Baraut, 2001 (1a Edició 1962); Felipó, 2013; García, 1984 i Llorens, 1966.

2. La xarxa de parròquies rurals catalanes a l'època moderna

El procés de parroquialització a Catalunya, que es va desenvolupar al llarg de l'alta edat mitjana, va definir l'estatut de les esglésies parroquials –bàsicament, on s'exerceix la cura d'ànimes, se celebra el culte dominical i s'administren els sacraments.²² Ermites, capelles i santuaris no podran desenvolupar mai aquestes funcions parroquials, tot i que hi ha intents d'usurpació. La parròquia de l'època moderna, reforçada després del Concili de Trento, continua sent la unitat d'enquadrament de la població, de la vida social i econòmica, agrícola i ramadera, que es relaciona amb el delme, per tant, es defineix plenament com a rural. Les ermites, les capelles, els santuaris, els masos, les creus de terme o els accidents orogràfics delimitaven el perímetre de la parròquia; però els devots i els feligresos traspassaven aquests límits. Alguns elements econòmics –un determinat mas que ha d'anar a pagar el delme a l'església parroquial–, l'elaboració de registres sacramentals i de llibres d'estat d'ànimes –quasi com a censos de població–, el ritual del salpàs –la visita anual que feia el rector a totes la cases de la parròquia, per tal de beneir-les amb una barreja de sal i aigua–, o la benedicció del terme –cada diumenge entre la Creu de Maig i la Creu de Setembre– adscriuen un feligrès a una parròquia simbòlicament, però la seva mobilitat real sobrepassava aquests límits religiosos abstractes.

La reforma tridentina es va centrar, en moltes de les seves sessions, a potenciar la figura del rector, fins que esdevingué l'eix vertebrador de la parròquia. El rector, assistit per un vicari, disposa de les obrieres –o fàbriques parroquials–, un grup reduït de persones –solien ser dos caps de casa– que s'encarreguen de la despesa ordinària del temple, del manteniment i del funcionament –a base de censals, censos sobre les terres, arrendaments, donacions, treballs voluntaris, etc. Al seu costat actuaven les confraries –les més esteses foren les de la Minerva i la del Roser–, que aglutinaven bona part de la població entorn d'una devoció eucarística o mariana.²³ En la sessió XXI del Concili es va insistir en la concessió d'Alexandre VI de poder crear noves parròquies quan la distància o altres dificultats privessin els fidels el fàcil accés a l'antiga. O també al revés, per la migradesa de les rendes que havien de mantenir els capellans, s'autoritzava a unir parròquies de poca entitat. El creixement demogràfic podia provocar unions o separacions, tal

22. Per al cas d'Urgell vegeu Baraut, 1986. A Girona, vegeu Mallorquí, 2011; Marquès, 1995 i 1996-1997.

23. Puigvert, 2013, 2001 i 1990; Solà, 2005 i 2008.

Creu de terme del santuari de Meritxell, Andorra 1916. BC/JOAN ROIG I FONT

com diu Antoni Pladevall, «el nombre de parròquies era molt gran i anava creixent o disminuint amb l'augment o la minva de poblament. Així era freqüent de repartir el terme d'una gran parròquia inicial en dues o tres més i també que antigues parròquies passessin a sufragànies o filials d'una altra quan no hi havia prou gent per assegurar el manteniment del seu sacerdot i culte».²⁴

D'aquí van sorgir les esglésies que van quedar excloses de la funció parroquial, o sigui, el que es van denominar sufragànies o dependents, i que van poder desenvolupar activitats de santuari, capella o ermita, sense haver de desaparèixer. Cal saber el moment en què es dona aquest pas –d'església parroquial a capella, ermita o santuari–, i que segueix diferents ritmes i té diferents motius, des de l'època medieval fins a l'època moderna. A partir de llavors, monestirs i col·legiates van

24. Pladevall, 1989: 23.